

Олег Бубенок

ЩОДО УЧАСТІ ІРАНСЬКОГО ЕЛЕМЕНТУ В ЕТНОГЕНЕЗІ ПРОТОБОЛГАР

Походження протоболгар ще й досі становить наукову проблему. На думку одних дослідників, болгарські племена являли собою тюркомовну людність, яка з самого початку входила до складу гунської орди (Н. Цейс, І. Маркварт, В. Н. Златарський, М. Ашмарін, О. Прицак). Інші бачили в болгарях тюркизованих гунами угрів (С. Клапрот, М. І. Артамонов, В. Ф. Генінг, А. Х. Халіков, А. П. Новосельцев). Проте ще кілька десятиріч тому вчені звернули увагу на те, що у степах Східної Європи мав залишатися й третій елемент — іранський. А це не виключає участі нащадків сармато-аланів у формуванні нових тюркомовних етносів.

Поширеною є думка, згідно з якою на рубежі нової ери протоболгари мешкали у частині Центральної Азії, розташованій у безпосередній близькості від населеної іраномовними народами Середньої Азії. Цей фактор міг сприяти встановленню контактів між протоболгарами й іранцями. Вважають, що у перші століття нової ери тюркомовне населення у складі гунської конфедерації могло просунутися через степи Середньої Азії та Казахстану до Східної Європи. А це не виключало асиміляції місцевих іраномовних племен. У IV—VIII ст., до здобуття своєї державності на берегах Дунаю та Волги, протоболгари мешкали у степах Північного Кавказу та Причорномор'я. Цілком вірогідно, що на цих землях мав зберегтися масив іраномовного сармато-аланського населення. Ймовірно, що між протоболгарами та іраномовними етносами мусили встановитися взаємовідносини, які б мали характер не тільки культурних контактів [Каховский 1965, 170—288; Андреев 1975, 91—113].

Дослідники звернули увагу на те, що перші достовірні відомості про болгар стосуються кінця V ст. Саме тоді Іоан Антіохійський писав, що імператор Зенон покликав болгар на допомогу для боротьби з готами [Генінг, Халіков 1964, 101]. Виходячи з того, що болгарі з'явилися в Європі після подій 370 р., можна припустити, що вони з самого початку входили до складу гунського об'єднання.

Проте у деяких історичних хроніках є згадки про те, що болгарські племена опинилися на території Східної Європи задовго до гунської навали. Так, про болгар йдеться в повідомленні сирійського автора IV ст. Мар-Аббас Катіни. Він повідомляє, що у 149—127 рр. до н. е. болгарі, які раніше мешкали на північ від Кавказьких гір, вдерлися до Вірменії. Ця інформація дійшла до нас від вірменського історика VII ст. Мойсея Хоренського [Моисей Хоренский 1858, 81]. Крім цього, інформація про болгар міститься в анонімному візантійському хронографі 354 р., переписаному в XVI—XVII ст. Там йдеться про події напередодні 230 р. н. е. і подається перелік народів, які мешкали на північ від Кавказу, де на останньому місці згадуються болгарі [Сиротенко 1961, 17].

На підставі цього О. П. Смирнов, В. Т. Сиротенко та інші стали стверджувати, що протоболгари мешкали у степах Східної Європи ще за кілька століть до того, як там оселилися гуни. Це дозволило згаданим науковцям віднести протоболгар до сармато-аланських племен. На думку цих дослідників, внаслідок просування тюркомовних племен іраномовні протоболгари були поступово тюркизовані. На підтвердження цього О. П. Смирнов прилучив археологічний матеріал, з якого виходило, що ранньосередньовічна культура степів Східної Європи багато успадкувала від попередньої сарматської [Смирнов 1948, 17; Смирнов 1957, 6; Сиротенко 1961, 41].

Проте слід зважити на те, що відомості про перебування болгар у Східній Європі в догунські часи мають компілятивний характер. У нас немає впевненості

в тому, що переписувачі не замінили словом “булгари” назву якогось іншого народу.

Як зазначалося, булгари у IV–V ст. входили до об’єднання гунів й тому були відомі у Центральній та Західній Європі як одне з гунських племен. Проте, як відзначає готський історик Йордан, після смерті Аттіли у другій половині V ст. гуни, очевидно й булгари, рушили на схід та оселилися у степах Причорномор’я [Йордан 1960, 118–120]. Йордан писав, що в VI ст. у причорноморських степах мешкали булгари [Йордан 1960, 37]. З того часу багато авторів починають плутати гунів з булгарами, а це спонукає думати, що під назвою “гуни” могли бути відомі саме булгари.

Після Йордана етнонім “булгари” тимчасово зникає зі сторінок візантійських хронік, а замість нього починають вживати термін “кутригури” та “утигури”. Прокопій Кесарійський та Агафій писали, що на схід від Танаїса у країні Евлісії мешкають утигури, а на захід — кутригури [Прокопий Кесарійський 1959, 385–388, 434–438, 467; Агафій 1953, 73, 88–89, 147–149]. Виходячи з того, що назви “кутригури” та “утигури” вживалися замість терміна “булгари”, логічно пов’язати ці племенні об’єднання з булгарами.

Саме в нащадках утигурів та кутригурів дослідники схильні бачити засновників Великої Болгарії [Артамонов 1962, 160–169; Гадло 1979, 95–113; Новосельцев 1990, 73–75]. Виходячи з того, що територія цього державного утворення охоплювала Східне Приазов’я, можна припустити наявність контактів між булгарами-утигурами та західнокавказькими аланами-асами. У зв’язку з цим доцільно згадати написану в XIII ст. “Хроніку” Шимона Кецаї. Там йдеться про мандрі предків угорців біля берегів Меотиди (Азовського моря. — *О. Б.*). Угорський історик сповіщає: коли угорці досягли Меотиди, вони напали на Беляра (Булгара. — *О. Б.*), у якого викрали жінок та дітей, і серед них були дві дочки аланського князя Дула. В майбутньому вони стали дружинами ватажків угорців Хунора та Магора [Nady 1927, 164].

Дослідники давно звернули увагу на те, що серед сучасних осетинів набуло поширення прізвище *Дулатæ* [Абаев 1963, 521]. Родове ім’я *Дуло* згадане в “Іменнику болгарських ханів” [Кулаковський 1913, 376–386]. О. В. Гадло висловив припущення, згідно з яким рід Дуло “міг мати коріння в місцевому західнокавказькому середовищі” або “міг бути пов’язаний з одним із підрозділів сусідніх оногурам-булгарам аланів” [Гадло 1979, 117]. Проте не слід забувати, що об’єднання Дуло (Дулу) відіграло значну роль у Західно-Тюркському каганаті [Каховський 1965, 277]. Булгарський хан Кубрат та його нащадки могли походити саме від цього тюркського роду [Артамонов 1962, 117].

У другій половині VII ст. після смерті Кубрата Велика Болгарія розпалася на п’ять (?) частин. Дві групи болгар залишилися у Приазов’ї, решта вирушила на захід, де вони заселили землі на Дунаї та у Північній Італії [Феофан... 1884–1887, 262; Патканов 1883, 29]. В “Іменнику болгарських ханів” згадується ім’я засновника Дунайської Болгарії хана Аспаруха, сина Кубрата [Кулаковський 1913, 376]. На думку О. В. Гадло, в цьому антропонімі слід вбачати ім’я ірансько-кавказького походження [Гадло 1979, 117]. І. Г. Добродомов в імені *Аспарух* побачив термін іранського походження *Aspa-ruk*, що має означати “світлий кінь” [Добродомов 1989, 20]. Крім цього, увагу О. В. Гадло привернув попередник Аспаруха, якого звали Кубрат. В “Іменнику...” його ім’я мало вигляд *Курт* [Кулаковський 1913, 376]. За О. В. Гадло, цей антропонім має також іранське походження, бо в осетинській мові слово “курд” вживається для позначення коваля [Гадло 1979, 117]. Проте остання етимологія сумнівна через те, що дане ім’я було зафіксоване в документі, переписаному аж у XV ст.

У зв'язку з цим доцільно згадати припущення болгарського дослідника Р. Рашева, за яким населення болгарського племінного союзу з самого початку було поліетнічним. На його думку, верхівку суспільства становили тюркомовні гуно-булгари, а населення складалося з нащадків сармато-аланів та інших племен [Рашев 1993, 23–34].

Особливий інтерес становить доля тих болгар, які залишилися у степах Приазов'я. У “Вірменській географії” VII ст. це племена купі-булгар, дучі-булгарів, огхондор-балкарів-чужинців, гдар-болкарів, котрагів. Усі вони мешкали на північ від Кубані [Патканов 1883, 29]. Є підстави бачити в них нащадків утигурів, а можливо, й кутригурів. Згодом вони увійшли до складу Хозарської держави. Можливо, що саме з цієї території походили волзькі булгари. Сусідство кавказьких аланів могло сприяти зміцненню зв'язків між цими етнічними спільнотами.

Ті булгари, які залишилися у Північному Приазов'ї в X ст. стають відомими під назвою “чорних булгар”. Очевидно, то були нащадки кутригурів. На початку X ст. Масуди, арабомовний інформатор, писав про країну “Сім земель”, що розташована на захід від країни *кашаків* (касогів. – *О. Б.*), тобто у Північному Приазов'ї. Проте, Мас'уди так і не зміг визначити, до якого народу належало місцеве плем'я [Минорский 1963, 207]. У середині X ст. Костянтин Багрянородний повідомляв, що на північ від Азовського моря протікає річка Дніпро, “від якої роси просуваються і до Чорної Булгарії, і до Хозарії, і до Мордії” [Константин Багрянородный 1991, 175]. Цілком можливо, що чорні булгари мешкали у степах Північного Приазов'я. Саме вони згадані в “Повісті врем'яних літ” у договорі князя Ігоря з Візантією в 945 (6453) р. [Повість... 1990, 74–75].

Проте інформація іншого порядку дозволяє припустити, що саме тут крім болгар мешкали й алани. В 922 р. константинопольський патріарх Микола Містик направив листа царю Дунайської Болгарії Симеону. У зв'язку з поразкою візантійських військ під Апхіалом 917 року патріарх загрожував Симеону навалюю “тюрків, печенігів, русів, аланів та інших скіфських племен” [Златарски 1895, 149–150]. Ймовірно, в наведеному уривку йдеться про жителів степів Причорномор'я та Приазов'я. Саме на цій території, згідно з інформацією давньоруських літописів, наприкінці X ст. та на початку XII ст. мешкали алани-яси [Воскресенская... 1856, 24, 287; Ипатьевская... 1843, 7, 246]. Перські історики Джувейні, Рашід ад-Дін, Казвіні та Йезді, розповідаючи про події початку XIII ст., згадують народ асів, який жив у степах на південь від Русі [Тизенгаузен 1941, 21, 24, 35–36, 144–145]. Все це дозволяє вбачати в цих асах (ясах) нащадків сармато-аланів догунських часів. У даному випадку можна говорити про співіснування болгар та аланів-ясів на одній території.

Археологічні розкопки свідчать, що за часів раннього середньовіччя населення східноєвропейських степів було строкатим. На Нижній Волзі у V–VIII ст. продовжували ховати померлих у курганах. Такі поховання мають аналогії до традицій останньої стадії сарматської культури. Особливості конструкції поховальних споруд, а також наявність деформованих черепів дозволили деяким дослідникам пов'язати ці пам'ятники з нащадками сармато-аланів [Максимов 1956, 65–85; Синицын 1960, 165–166; Васюткин 1992, 19–20]. Проте в цих могилах уже були виявлені кістки коня, що могло бути результатом впливу племен центральноазійського походження. На думку Є. К. Максимова, такі поховання можуть свідчити на користь того, що після гунської навали частина сармато-аланських племен залишилася на колишніх місцях свого проживання у степах Східної Європи [Максимов 1956, 84].

У VII—X ст. на півдні Східної Європи існувало державне утворення — Хозарський каганат. Завдяки багаторічним дослідженням стало відомо, що у степах Подоння та Приазов'я за цих часів набули поширення пам'ятники салтівського типу, основною рисою яких було переважання ямних поховань. Їх виділили в окремий степовий (праболгарський) варіант салтівської культури [Плетнева 1967]. Особливості поховальних традицій дозволили визначити у ньому п'ять різновидів [Плетнева 1984, 11—12]. Класичним пам'ятником даного типу є досліджений В. О. Городцовим у середній течії Сіверського Дінця ґрунтовий могильник поблизу х. Зливки [Городцов 1905, 174—225].

Дослідники вважають, що носіями степового варіанта могли бути саме булгари. Аналогічні салтівським ґрунтові поховання виявлені на Дунаї та Середній Волзі, саме там, де писемні джерела знають булгар [Мерперт 1957, 33—35; Ляпушкін 1958, 146—147]. Проте такий підхід до проблеми виглядає досить-таки спрощеним.

Кілька десятиріч тому О. П. Смирнов звернув увагу на те, що традиція ховати померлих у ґрунтових ямах із заплічками набула поширення серед носіїв сарматської культури [Смирнов 1957, 10]. Крім цього в хозарські часи у степах Подоння та Приазов'я знайдено ґрунтові могили, де померлих було поховано скорчено на боці. Є й такі, в яких у небіжчиків перехрещені кістки ніг. У деяких ґрунтових могилах були розкидані кістяки [Плетнева 1984, 9—10; Татаринів, Копыл 1981, 302, 304; Иченская 1981, 82, 93]. Все це спостерігалось серед носіїв сарматської культури [Кухаренко 1954, 118; Рутківська 1972, 46; Савовський 1977, 62, 65]. Кераміка салтівських племен степової смуги має аналогії не серед виробів центральноазійського походження, а серед східноєвропейських старожитностей сарматської епохи [Генинг, Халиков 1964, 138]. Навіть так званий зливкінський антропологічний тип мав поширення серед жителів степів Східної Європи у більш ранні сарматські часи [Дебец 1948, 252—256; Гинзбург 1963, 262—263].

Проте ґрунтовим похованням салтівської культури були властиві й нові риси: подекуди у могилах трапляються дерев'яні домовини та кам'яні ящики, іноді знаходять кістки коня, деякий інвентар (зброя, прикраси, кераміка), що має аналогію до пам'яток Центральної Азії. Деякі поховані мали характерні монголоїдні риси [Плетнева 1984, 9—10; Каховський 1965, 283—285]. Все це дозволяє вважати, що в хозарські часи землі Східної Європи були заселені племенами різного походження, а салтівська культура становила поєднання центральноазійських та місцевих східноєвропейських традицій. Поширення єдиної матеріальної культури у степах Приазов'я та Подоння — наслідок існування таких державних утворень як Велика Болгарія та Хозарський каганат, де провідну роль могли відігравати не тільки тюркомовні етноси, але й іраномовне населення.

Писемні документи нічого не повідомляють про переселення болгарських племен до Середньої Волги. Лише починаючи від X ст. вони згадуються арабсько-перськими інформаторами. За їх свідченнями, волзькі булгари були неоднорідні. Ібн Русте, Ібн Фадлан, анонім "Худуд ал-'Алем" та інші писали, що булгари поділяються на три групи: *бр.сула*, *ас.кл* та власне *булгари* [Заходер 1967, 28, 48; Ковалевський 1956, 139, 141; Худуд ал-'Алем 1930, Табл. № 76]. Крім цього, в Ібн Фадлана міститься згадка про народ *саваз*, який доречно ототожнювати з кавказькими савірами [Ковалевський 1954, 21—27]. Перші відомості про перебування савірів на Кавказі належать до VI ст. [Агафій 1953, 88—89, 90—93, 116, 132]. Походження інших племен ще малодосліджене.

Виходячи з того, що термін *булгар* міг нести в собі не тільки етнічне, але й політичне значення, можна висловити припущення щодо небулгарського походження племен *бр.сула* та *ас.кл*. Як вважають сучасні дослідники, волзьке

племінне угруповання *бр.сула* та кавказькі *барсилії* (*басили*. — *О. Б.*) — це той самий народ [Новосельцев 1990, 91; Генинг, Халиков 1964, 108]. Про кавказьких барсилів є досить цікава інформація. У “Хроніці” Михайла Сирійського, яку складено у XII ст., наведено легенду про трьох братів, один з яких на ім’я *Булгар* досяг Дунаю, а “два інших брати прийшли до країни аланів, яка називалася *Берсилія*”. Аналіз тексту дозволяє локалізувати Берсилію на Північному Кавказі. Далі Михайло Сирійський повідомляє, що “коли над країною (*Берсилією*. — *О. Б.*) почав панувати чужий народ, їх було названо хозарами на честь імені старшого брата *Хазаріка*” [Maquet 1903, 484—485]. Виходячи з цього А. П. Новосельцев висловив припущення, “що з самого початку *барсилії* (*басили*) були аланським (іранським) племенем, яке з часом було тюркизовано, у Східному Передкавказзі злилось з хозарами, а у Західному — з булгарами” [Новосельцев 1990, 84]. Проте треба бути обережним у висновках, бо йдеться про події VII ст., які було зафіксовано у XII ст.

Таким чином, є підстави вбачати у племінних угрупованнях *булгар*, *бр.сула* та *саваз* (*сувар*) переважно вихідців з території Кавказу. Походження народу *ас.кл* досить проблематичне. Дж. Вернадський та І. Г. Добродомов вважали, що цей етнонім слід пов’язати з назвою річки *Оскол*. Саме гідронім *Оскол*, на їх думку, являє собою похідну назву від тюркського словосполучення *As-qol* тобто ‘*річка асів*’. Саме це дозволило їм побачити у племінній групі *ас.кл* аланів [Vernadsky 1943, 241—242; Добродомов 1988, 81—91]. Проте А. П. Ковалівський аналізуючи повідомлення Ібн Фадлана дійшов висновку, що на початку X ст. носії цього етноніма мешкали на лівому березі Волги та біля Ками, тобто на значній відстані від басейну Оскола [Ковалевский 1954, 37].

Можна лише припустити, що плем’я *ас.кл* мало не місцеве і не північнокавказьке походження. Можливо, що Середню Волгу заселяли вихідці не тільки з Північного Кавказу, але й зі степів Подоння та Північного Приазов’я. Про це може свідчити наявність серед волзьких булгар етноніма *ас.кл*, який своїм походженням міг бути пов’язаний з назвою річки *Оскол*. Саме на берегах Оскола в хозарські часи продовжували співіснувати булгарські та аланські племена. Таким чином, початково носіями цієї племінної назви могли бути як тюрки, так й іранці.

Булгари, які оселилися на Середній Волзі, мусили багато чого успадкувати від своїх сусідів-аланів. У зв’язку з цим доречно згадати інформацію Ібн Фадлана про звичаї жителів Волзької Булгарії. Він подав детальний опис поховальних звичаїв булгар, які мають аналогії у традиціях скіфів, осетинів тощо. У булгар, як і у скіфів, під час похорон небіжчика везли на возику до місця поховання [Ковалевский 1956, 140; Геродот IV, 71]. На Середній Волзі померлих іноді ховали у могилах з підбоем, що особливо притаманно традиціям пізньої сарматської культури [Ковалевский 1956, 140, 230]. Оплакування померлого в Ібн Фадлана нагадує скіфські та осетинські звичаї. За описом Ібн Фадлана, раби під час поховання “били свої боки та виступаючі частини своїх тіл” сплетеними зі шкіри пасками [Ковалевский 1956, 140]. Сучасні Геродоту скіфи робили аналогічним чином [Геродот IV, 71]. З цією традицією перегукуються звичаї осетинів, які під час похорон били себе кулаками, палицею й навіть спеціальним батоном [Калоев 1984, 75—76].

Особливий інтерес становлять і відомості про мову, традиційну культуру та ідеологію чувашів. Дослідниками доведено, що мова як волзьких, так і дунайських булгар багато в чому була подібною до сучасної чуваської [Ашмарин 1902; Pritsak 1981]. Це дозволяє розглядати чувашів як нащадків савазів та тих булгар, які не прийняли іслам [Ашмарин 1902, 49—50; Ковалевский 1954, 37—39; Pritsak

1955]. Отже, предки чувашів обминули процес ісламізації і, таким чином, зберегли не тільки болгарську мову, але й багато рис духовної та матеріальної культури, властивих болгарським племенам. Тому ірансько-чуваські мовні та культурні паралелі значною мірою можуть сприяти вирішенню проблеми контактів протоболгар з іраномовними народами. Дуже важливо визначити, де і коли такі зв'язки мали місце. Ситуація ускладнюється тим, що після гунської навали залишки сармато-аланських племен могли просунутися на північ до лісостепових і лісових районів Середньої Волги [Готьє 1930, 132; Магометов 1981, 26–34]. Крім цього, предки чувашів булгари та савази (сувари), перебуваючи на Середній Волзі, мали зазнати впливу з боку своїх сусідів-буртасів, які, на думку деяких дослідників, були генетично пов'язані з аланами [Добродомов, 1980, 21–29].

Виходячи з того, що через запозичення окремих явищ культурного та господарчого плану зберігається давня термінологія, В. Г. Єгоров і М. О. Андреев висловили припущення щодо інтенсивних контактів давніх болгарських племен з іраномовними народами. Підставою для цього стали лексичні паралелі, які існують в чуваській та деяких іранських мовах. В. Г. Єгоров нарахував у мові чувашів кілька десятків запозичень з іранських мов [Єгоров 1971, 101–104]. М. О. Андреев довів їх кількість до декількох сотень [Андреев 1975, 91–113]. Проте більшість цих слів мають пояснення переважно в новоперській мові, а це означає, що чуваші могли сприйняти їх за часів пізнього середньовіччя.

Чуваші досить довгий час залишалися язичниками. Дослідники відзначали у давній чуваській релігії елементи, схожі із зороастрійськими віруваннями. Це стосується насамперед дуалізму та пантеїзму, подібних назв духів, богів тощо [Андреев 1975, 96–98; Каховский 1984, 135; Бойс 1987, 28–35]. Поховальні традиції чувашів у деяких випадках теж подібні до зороастрійських. Померлого чуваші, як і деякі іраномовні народи, ховали у родових могильних ямах. На могилі встановлювали стовп — мініатюрну модель Всесвіту. Під час поховання розпалювали вогонь, ставили посуд з їжею, приносили жертви богам тощо. У чувашів, як і в Авесті, існувало уявлення про місток, де душа померлого підлягала допиту. Давні булгари та чуваші, відповідно до вимог зороастризму, шанували собаку [Каховский 1984, 135–136; Кузьмина 1977, 97–99; Бойс 1987, 37–40].

Проте не слід вбачати в цих подібностях наслідки безпосередніх контактів з носіями вчення Зороастра. Як зазначала М. Бойс, ще наприкінці I тис. до н. е. основні ідеї та догми зороастризму набули поширення далеко за межами іраномовного світу і зробили вплив на формування іудаїзму, а згодом і світових релігій — християнства та ісламу [Бойс 1987, 95–96].

Але якщо подивитись з іншого боку на проблему, можна відзначити, що у мові, ідеології та матеріальній культурі нащадків болгар-язичників та іраномовних народів Північного Кавказу і Середньої Азії є багато спільних рис. І в цьому немає нічого дивного, бо як відомо, протоболгари протягом досить довгого часу перебували на тих територіях, де поряд мешкали алани, масагети, саки, согдійці та інші іраномовні етноси.

Насамперед слід звернути увагу на ідеологічні уявлення чувашів. Великий інтерес становлять поминальні традиції. За свідченням етнографів, чуваші напередодні поминок вирізали з дерева фігуру людини — *юпа*, яка нібито символізувала померлого. Цю постать вносили до житла й одягали на неї речі небіжчика. Поруч ставили стіл з їжею та напоями, частину яких було виготовлено спеціально до цього дня, бо їх любив покійний. Наступного ранку *юпа* вивозили на кладовище і ставили біля голови похованого [Каховский 1965, 190]. Подібні традиції існували і серед інших народів Середньої Азії та Західного Сибіру

[Каховский 1965, 190; Рапопорт 1971, 86–87]. Ймовірно, походження цього звичаю слід шукати не в середовищі тюркомовних народів, а серед іранців.

Осетинам було притаманно поминати небіжчиків під Новий рік. Це мало назву “ніч мертвих”. Вважали, що душа померлого в цей час переселяється до заздалегідь зробленої фігури, яка замінювала покійного. Проте постать тут була простішою, ніж у чувашів. Вона складалася лише із хрестоподібних палиць, на які одягали костюм небіжчика. В усьому іншому все було як у чувашів [Дюмезиль 1990, 189; Калоев 1984, 94]. Як вважають деякі дослідники, цей звичай виник у середовищі зороастрійців Середньої Азії та Ірану. За даними археологічних досліджень, на території Ірану за часів Селевкідів під впливом грецької цивілізації почали поширюватись статуї, які зображали померлих [Бойс 1987, 111–113]. У стародавньому Хорезмі знаходять теракотові статуетки, які також були зображеннями небіжчиків [Рапопорт 1971, 88–89]. Проте цілком можливо, що дана традиція виникла набагато раніше, ніж з'явилось вчення Зороастра.

Досліджуючи поховальні традиції чувашів, звернімо увагу на те, що після поховання і поминання чуваші милися у лазні. Це мусило символізувати очищення від дотику до покійного [Чуваши 1970, 162]. Такий самий звичай існував серед скіфів ще за часів Геродота [Геродот IV, 73].

Побутово-господарська лексика чувашів у деяких випадках має давньоіранське та осетинське (аланське) походження. Так, чуваші на позначення ковбаси використовували термін *шарттан*, який міг походити від давньоіранського *ширдан*. Сметану вони називали *хайма* (давньоіран. *гайма*), пиво — *сара* (давньоіран. *шире*) тощо [Іванов 1990, 35–36, 42, 44, 45]. З осетинських запозичень можна навести такі слова, як *каврас* — яшень (осет. *карэ*), *чакат* — сир (осет. *чигт*) тощо [Каховский 1965, 259]. Наведена термінологія переважно стосується запозичень скотарсько-кочового характеру. А це може означати, що контакти предків суварів та болгар з іраномовними кочовиками мали відбуватись десь у степах Євразії.

Таким чином, наведена інформація може свідчити про наявність зв'язків між болгарськими та іраномовними племенами переважно у степах Середньої Азії, Північного Кавказу та Східної Європи. Можливо, що протоболгари під час свого просування на захід могли асимілювати частину іраномовних кочовиків Середньої Азії і Східної Європи.

ЛІТЕРАТУРА

- Абаев В. И. 1965. “К алано-венгерским связям”. *Europa et Hungaria*. Budapest.
- Агафий. 1953. О царствовании Юстиниана. Москва—Ленинград.
- Андреев Н. А. 1975. “Иранско-чувашские этнокультурные и языковые параллели”. Труды НИИ при Сов. мин-ров Чувашской АССР. Вып. 59. Чебоксары.
- Артамонов М. И. 1962. История хазар. Ленинград.
- Ашмарин Н. И. 1902. Болгары и чувашы. Казань.
- Бойс М. 1987. Зороастрийцы. Верования и обычаи. Москва.
- Васюткин С. М. 1992. “К вопросу об исторических судьбах сарматского населения Нижнего Поволжья”. Вопросы этнической истории Волго-Донья. Пенза.
- Воскресенская... 1856. “Воскресенская летопись”. Полное собрание русских летописей. Т. VII. Санкт-Петербург.
- Гадлю А. В. 1979. Этническая история Северного Кавказа. Ленинград.
- Генинг В. Ф., Халиков А. Х. 1964. Ранние болгары на Волге. Москва.

- Геродот. 1972. История в девяти книгах. Ленинград.
- Гинзбург В. В. 1963. "Антропологический состав населения Саркела—Белой Вежи и его происхождение". Материалы и исследования по археологии СССР. №109. Москва.
- Городцов В. А. 1905. "Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901". Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г. Т. I. Москва.
- Готье Ю. В. 1930. Железный век в Восточной Европе. Москва—Ленинград.
- Дебец Г. Ф. 1948. Палеантропология СССР. Москва.
- Добродомов И. Г. 1980. "Из аланского пласта иранских заимствований чувашского языка". Советская тюркология. №2. Баку.
- Добродомов И. Г. 1988. "Оскол (этимологический этюд)". Советская тюркология. №2. Баку.
- Добродомов И. Г. 1989. "Из аланских следов в топонимии европейской части СССР". Имя—этнос—история. Москва.
- Дюмезиль Ж. 1990. Скифы и нарты. Москва.
- Егоров В. Г. 1971. Современный чувашский литературный язык. Чебоксары.
- Заходер Б. Н. 1967. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т. 2. Москва.
- Златарски В. Н. 1895. "Писмата на цариградския патриарх Николая Мистико до българския цар Симеон". Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Кн. XII. София.
- Иванов В. П. 1990. "Пища как источник изучения этногенетических и культурных связей чувашей". Этническая культура чувашей. Чебоксары.
- Иордан. 1960. О происхождении и деяниях гетов. Москва.
- Ипатьевская... 1843. "Ипатьевская летопись". Полное собрание русских летописей. Т. II. Санкт-Петербург.
- Иченская О. В. 1981. "Об одном из вариантов погребального обряда салтовцев по материалам Нетайловского могильника". Древности Среднего Поднепровья. Киев.
- Калоев Б. А. 1984. "Похоронные обычаи и обряды осетин в XVIII — начале XIX вв." Кавказский этнографический сборник. Т. VIII. Москва.
- Каховский В. Ф. 1965. Происхождение чувашского народа. Чебоксары.
- Каховский В. Ф. 1984. "Дохристианский погребальный обряд чувашей как материал к этногенезу". Болгары и чуваша. Чебоксары.
- Ковалевский А. П. 1954. Чуваша и болгары по данным Ахмеда ибн Фадлана. Чебоксары.
- Ковалевский А. П. 1956. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Харьков.
- Константин Багрянородный 1991. Об управлении империей. Москва.
- Кузьмина Е. Е. 1977. В стране Кавата и Афрасиаба. Москва.
- Кулаковский Ю. 1913. История Византии. Т. III. Киев.
- Кухаренко Ю. В. 1954. "К вопросу о славяно-скифских и славяно-сарматских отношениях". Советская археология. Т. XIX. Москва.
- Ляпушкин И.И. 1958. "Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона". Материалы и исследования по археологии СССР. №62. Москва.
- Магомедов А. Х. 1981. "Взаимодействие культур иранских (скифов, сарматов и алан) и финно-угорских народов". История, этнография и культура народов Северного Кавказа. Орджоникидзе.

- Максимов Е. К. 1956. "Позднейшие сармато-аланские погребения V—VIII вв. на территории Нижнего Поволжья". Труды Саратовского областного музея краеведения. Вып. 1. Саратов.
- Мерперт Н. Я. 1957. К вопросу о древнейших болгарских племенах. Казань.
- Минорский В. Ф. 1963. История Ширвана и Дербенда X—XI вв. Москва.
- Моисей Хоренский. 1858. История Армении. Москва.
- Новосельцев А. П. 1990. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва.
- Патканов К. 1883. "Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому". Журнал министерства народного просвещения. Март. Ч. CCXXVI. Санкт-Петербург.
- Плетнева С. А. 1967. "От кочевий к городам". Материалы и исследования по археологии СССР. №142. Москва.
- Плетнева С. А. 1984. "Древние болгары в бассейне Дона и Приазовье". Плиска—Преслав. Прабългарската култура. Т. II. София.
- Повість... 1990. Повість врем'яних літ. Київ. 1959.
- Прокопий Кесарийский. 1959. Война с готами. Москва.
- Рапопорт Ю. А. 1971. Из истории религии древнего Хорезма. Москва.
- Рашев Р. 1993. "За произхода на прабългарите". *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. Велико Търново.
- Рутківська А. М. 1972. "До питання про найдавніші болгарські племена на території України". Вісник АН УРСР. №10. Київ.
- Савовський Є. П. 1977. "Нові сарматські поховання на Запоріжжі". Археологія. Вип. 23. Київ.
- Синицын И. В. 1960. "Древние памятники в низовьях Еруслана". Материалы и исследования по археологии СССР. №78. Москва.
- Сиротенко В. Т. 1961. "Основные теории происхождения древних булгар и письменные источники IV—V вв." Ученые записки Пермского гос. университета. Т. XX. Вып. 4. Пермь.
- Смирнов А. П. 1948. Древняя история чувашского народа. Чебоксары.
- Смирнов А. П. 1957. Некоторые вопросы средневековой истории Поволжья. Казань.
- Татаринов С. И., Копыл А. Г. 1981. "Дроновские древнеболгарские могильники на р. Северский Донец". Советская археология. №1. Москва.
- Тизенгаузен В. Г. 1941. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Москва—Ленинград.
- Феофан... 1884. Летопись византийца Феофана от Диоклетяна до царей Михаила и сына его Феофилакта. Санкт-Петербург.
- Худуд ал-'Алем (рукопись Туманского) с введением и указателем В. Бартольда. 1930. Ленинград.
- Чуваши 1970. Чуваши. Т. I. Чебоксары.
- Nady B. 1927. "A czodasrarvas mondaja". *Ethnographia*. № 38. Budapest.
- Marquart J. 1903. *Osteuropäische und Ostasiatische*. Leipzig.
- Pritsak O. 1955. *Die bulgarische Fürstuliste und die Sprache der Protobulgarien*. Wiesbaden.
- Pritsak O. 1981. "The Proto-Bulgarian military inventory inscriptions". *Studia Turco-Hungaria*. Т. V. Budapest.
- Vernadsky G. 1943. *Ancient Russia*. New Haven.

